

*Наталія Миколаївна Пархоменко,
вчений секретар Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України*

РЕВОЛЮЦІЙНА ПРАВОСВІДОМІСТЬ І ПРАВОПОРЯДОК В УМОВАХ СУЧАСНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ

Загострення соціально-політичної ситуації в Україні у кінці 2013 — на початку 2014 років вимагає об'єктивного наукового підходу до оцінки сутності, стану та напрямів розвитку правопорядку як режиму, що забезпечує будь-якій правовій і демократичній державі ефективний прогресивний розвиток. Як відомо, існує багато чинників соціального, економічного, політичного та юридичного змісту, які прямо чи опосередковано впливають на правопорядок. При цьому необхідно зазначити, що в результаті триваючої наукової дискусії в теорії права сформувалося декілька наукових підходів до визначення сутності правопорядку. Зокрема, під правопорядком розуміють: систему правовідносин; стан урегульованості суспільних відносин на основі права та законності; стійкий правовий режим, який базується на основі права; стан правових відносин, зв'язків і урегульованість, впорядкованість, що засновані на праві і законності, атмосфера правового життя, що встановлюється на основі точного і повного здійснення правових приписів всіма суб'єктами права.

Загалом ідея правопорядку, його сутність і зміст має універсальний характер і присутня на всіх етапах розвитку держави, але має на кожному з них певні особливості. На сучасному етапі розвитку держави і права правопорядок розглядається як результат режиму законності, стійкості та стабільності правового регулювання, який виникає в результаті діяльності судових, адміністративних, законодавчих та інших органів державної влади з гармонізації інтересів суб'єктів суспільних відносин з погляду належної та необхідної поведінки. Крім того, правопорядок закладається у правових нормах в процесі правотворчості, спирається на верховенство права та авторитет закону, встановлюється у результаті здійснення законності в правореалізаційній діяльності [1, с. 725].

Таким чином, правопорядок формується на основі роботи складного механізму взаємодії державної волі, вираженої у виробленій під впливом громадянського суспільства правової політики, суспільно-легітимній ціннісно-нормативній системі, ефективній правозастосовній діяльності органів держави, її посадових осіб, існування певного рівня правосвідомості учасників правовідносин, чийми діями і вчинками правові норми здійснюються, високого рівня правових та інших засобів, що забезпечують реалізацію прав і законних інтересів громадян і юридичних осіб, стимулювання їх до належного виконання покладених на них юридичних обов'язків [2, с. 101]. Слід погодитися із А. Крижанівським у тому, що правовий порядок — це соціально-правове явище, яке виникає та існує як феномен і цінність, які необхідні саме суспільству, а тому формується у процесі функціонування механізму правового впливу на суспільну життєдіяльність. Правовий порядок є свідченням того, що у реальній поведінці суб'єктів права «матеріалізуються» правові приписи й «упредметнюються» правові ідеї, принципи та цінності [2, с. 102]. Одним із проявів правопорядку є правомірна поведінка як результат виконання конституції та законів шляхом реалізації суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

При цьому ключовим для з'ясування зазначеної проблематики є поняття права у різних співвідношеннях: право і конституція; право і правопорядок; право і закон; право, люди-

на і правопорядок, коли ці категорії щодо одна одної можуть бути або метою, або ж засобом досягнення мети. Особливості мають місце і при розгляді права у широкому та вузькому значенні, згідно з широкими і вузькими методологічними підходами до вивчення права. За умови використання вузького підходу, коли право ототожнюється із законом, реалізація закону, в тому числі і конституції, веде до встановлення правопорядку. Такий підхід формалізує проблематику формування та забезпечення правопорядку в суспільстві. Безсумнівним залишається одне — лише реалізація правового закону та конституції, де визнається принцип верховенства права, в підсумку веде до встановлення правопорядку.

Таким чином визнається, що основою правопорядку є реалізація закону як основного джерела права. Але, як свідчить історія та практика державотворення, так було не завжди.

Розвиток вітчизняного праворозуміння і процес становлення правопорядку в контексті державотворчих процесів після Жовтневої революції визначався плюралізмом наукових підходів з одночасним революційним ставленням до права як інституту, що поступово відмирає. Відповідно до цього були підтримані лише ті погляди, які не суперечили офіційній ідеології, зокрема, твердження про неможливість обмеження влади законами, зміст яких має визначатися революційною доцільністю у кожний конкретний момент [3, с. 9]. Новий етап у розвитку держави поставив низку проблем, однією з яких було заперечення чинної на той момент нормативно-правової бази, яка була майже неприйнятною для створення нового державного ладу. Прийнятність використання дореволюційних законів визначалася недосконалістю та відсутністю нового законодавства, не суперечливістю їх змісту революційному сумлінню та свідомості. У такий перехідний період (так званий військовий комунізм) — до розробки і прийняття нового законодавства — основним джерелом права була революційна правосвідомість. Таким чином відбувалося становлення радянського революційного права. Формально це мало такий вигляд. У Декретах радянської влади — перших нормативно-правових актах тієї доби визначався порядок правозастосовної діяльності судів, органів державної влади і посадових осіб. Зокрема, у п. 5 Декрету про суд № 1 від 22 листопада (5 грудня) 1917 р. зазначалося: «...5) Местные суды руководятся в своих решениях и приговорах законами свергнутых правительств лишь постольку, поскольку таковые не отменены революцией и не противоречат революционной совести и революционному правосознанию» [4]. Далі — у ст. 36 Декрету про суд № 2 від 15 лютого 1918 р. «О действующих законах» йдеться: «По гражданским и уголовным делам суд руководствуется гражданскими и уголовными законами, действующими доньше, лишь постольку, поскольку таковые не отменены декретами Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров и не противоречат социалистическому правосознанию. Не ограничиваясь формальным законом, а всегда руководствуясь соображениями справедливости, гражданский суд может отвергнуть всякую ссылку на пропуск давностного или иного срока и, вопреки таким или иным возражениям формального характера, присудит явно справедливое требование. Та же справедливость должна применяться в суде уголовном» [5]. Крім того, згідно зі ст. 6. цього ж Декрету «учреждается в Петрограде Верховный судебный контроль, который, в случаях обнаружения неустранимого противоречия между действующим законом и народным правосознанием, делает законодательным органам представления о необходимости издания нового соответствующего закона. Отменяет решения Верховного судебного контроля может только законодательный орган Советской власти». На практиці існувало широке коло уповноважених на правотворчість органів державної влади: з'їзди рад, виконавчі комітети, рада народних комісарів. Крім того, виникла ситуація, коли в кожній волості, губернії, місті, на підприємстві тощо виникала своя юридична практика і приймалися свої правові акти: декрети, постанови, декларації, звернення, положення, правила та ін. Часто зазначені акти мали декларативний характер, суперечливий зміст, загальність положень та відсутність механізмів їх реалізації.

Така термінологія: революційна совість, революційна правосвідомість, соціалістична правосвідомість, народна правосвідомість, революційна законність була нормою в юридичній техніці радянської правотворчості, мала певне навантаження і може бути проаналізована у двох контекстах: що означає революційна, а також що таке свідомість, правосвідомість, совість, законність і який зміст має їх поєднання у словосполученнях. При цьому необхідно зазначити, що проблеми визначення сутності та змісту революційної правосвідомості, її місця і значення у механізмі правового регулювання, системі джерел права, забезпечення правопорядку, формуванні правосвідомості з 20–30 років XX ст. не були предметом дослідження науковців. Це пояснювалося сформованою протягом майже століття міцною позицією закону як основного джерела позитивного права, розгалуженою системою законодавства і верховенством конституції в цій системі, існуючими механізмами правотворчої та правозастосовної діяльності. Реалії сучасного державотворення зумовили необхідність вивчення історичного досвіду та відповідних уроків, перегляду цих позицій та внесення необхідних коректив щодо з'ясування меж і співвідношення політичної або революційної доцільності і законності, удосконалення правотворчого процесу, нагальною потребою удосконалення чинної системи законодавства в Україні.

Зі змісту зазначених положень декретів зрозуміло, що такі словосполучення не ототожнюються. Як відомо, слово «революція» означає глибинні структурні зміни існуючої природної, соціальної, політичної чи економічної системи, яка зазвичай відбувається раптово або протягом відносно короткого часу. Совість — моральна категорія, яка характеризує здатність людини здійснювати контроль за власною поведінкою, давати об'єктивну оцінку своїм діям.

Революційна совість означала суб'єктивну здатність особи усвідомлювати необхідність використання у певних випадках революційної правосвідомості.

Свідомість людини — складне і багатогранне явище, сутність якого полягає у відображенні дійсності, пов'язане з психікою, абстрактним мисленням, світоглядом, самосвідомістю, самоконтролем поведінки і діяльності та передбаченням результатів останньої людиною. Стосовно буття свідомість демонструє свою пізнавальну функцію, що полягає в побудові певного образу світу, який несе в собі ступінь освоєння людиною буття.

Свідомість є своєрідним поєднанням усіх простіших форм відображення реальності (сприйняття, відчуттів, уявлень, понять, почуттів, дій), такою формою відображення реальності, для якої властиве узагальнення, і в якій з найбільшою повнотою відображено те, що є специфічним саме для людини.

Революційна свідомість є одним із різновидів свідомості, змістом якої є радикальні ідеї, на підставі яких формується уявлення про революцію. Первинне прагнення до змін має раціональний характер — критика дійсності призводить до спроб змінити її найрадикальнішим шляхом — революційним. Прагнення змін перетворюється на жаду революції, яка стає не засобом, а самоціллю. Так відбувається у суспільствах, де особистість виховується на ідеалізації потреби модернізації, нововведень із відповідним запереченням традиційних цінностей. У науці визначають два варіанти розвитку революційної свідомості: трансформація у тоталітарну свідомість та дифузія у масовій культурі. Два характерних приклади — Жовтнева революція та революційний молодіжний рух на Заході у 60-х роках. У першому випадку революційна свідомість, заснована на нігілізмі за відсутності об'єкта критики та заперечення, перетворилася на тоталітарну. У 60-ті роки на Заході антикультурні лозунги розчинилися у надрах масової культури [6].

Правосвідомість — форма суспільної свідомості, що містить у собі сукупність поглядів, почуттів, емоцій, ідей, теорій та концепцій, а також уявлень і настанов, які характеризують ставлення особи, суспільної групи і суспільства в цілому до чинного чи бажаного права, а також до всього, що охоплюється правовим регулюванням. Правосвідомість є однією з пріоритетних складових теоретичної конструкції («теоретичним тілом») більш складних форм правових свідомостей (наприклад, національної «української правової свідомості»).

Що стосується «революційної правосвідомості», то це тип свідомості, який акумулює найбільш радикальні ідеї та тенденції культури і створює на їх основі образ революції. Змістом цієї ідеї було визнання пріоритету інтересів революції та заперечення системи правових актів дореволюційного державного ладу. На практиці у ролі джерел «революційної правосвідомості» були погляди конкретного судді щодо «революційної доцільності», сформовані на основі відповідного рівня правової культури. Революційна правосвідомість у такому випадку була джерелом права, вищим за юридичною силою, ніж чинний закон.

Щодо змісту словосполучень «революційна законність» та «революційна доцільність» необхідно зазначити, що під революційною законністю розумівся єдино правильний правовий режим або форма правопорядку. Однак на практиці це не означало верховенство закону, оскільки існувала можливість судової правотворчості, заснованої на принципах політичної доцільності та революційної необхідності.

Сучасна юридична наука правову категорію «законність» розглядає в декількох аспектах, а саме: як принцип організації та функціонування суспільства та держави, що означає неухильне дотримання всіма суб'єктами суспільних відносин правових приписів, які містяться у конституції, що забезпечується засобами державного примусу як режим державної влади. Серед суб'єктів виконання положень конституції органи державної влади і місцевого самоврядування, підприємства і організації всіх форм власності, громадяни, іноземці та особи без громадянства.

Революційна законність розглядалася науковцями виключно в історичному контексті як принцип суворого здійснення (виконання, дотримання, застосування) правових норм органами державної влади й управління, громадськими об'єднаннями та посадовими особами в їх правовій діяльності (правотворчості, правовиконанні, правозастосуванні) в умовах революційних перетворень державного та громадського життя при переході від одного типу держави до іншого. Це атрибут владування, найважливіший засіб здійснення влади і метод державного керівництва суспільства в умовах його перебудови на революційних засадах. Як політико-правовий інститут, вона шляхом правового регулювання закріплює основи державного та суспільного устрою, встановленого в процесі революційної перебудови суспільства [7, с. 8]. При цьому основою революційної законності є революційна правосвідомість.

У 20-ті роки ХХ ст. із розбудовою державності на теренах Радянського Союзу революційну правосвідомість стали називати соціалістичною, і використовувати як метод подолання прогалин у праві. До прикладу, у статтях 9–10 Кримінального кодексу РРФСР призначення покарання здійснюється судовими органами згідно з їх соціалістичною правосвідомістю, а також із дотриманням керівних засад і статей цього Кодексу [8]. Як такий же метод використовувалися у цивільному процесі загальні засади законодавства та загальна політика Робітническо-Селянського Уряду [9]. Відповідно, суддя, вирішуючи справу по суті, мав звернутися до закону, але не знайшовши там відповіді, повинен був керуватися загальними засадами класової політики.

Творча активність судової практики, обмежена виключно інтересами держави і трудящих, але необмежена рухомими кордонами закону — таким був основний принцип правотворчої діяльності в умовах перехідного суспільства.

З розвитком суспільних відносин державною владою було сформовано законодавче поле, і настало розуміння встановлення жорсткого режиму його підтримання і забезпечення. Саме це зумовило низку кроків, серед яких прийняття Постанови IV Всеросійського Надзвичайного з'їзду Рад «О революционной законности», в якому констатувалося, що за рік революційної боротьби робітничий клас виробив засади законів, точне дотримання яких необхідне для подальшого розвитку та зміцнення влади робітників і селян — з одного боку. З другого — безупинні спроби контрреволюційних заколотів та війна, нав'язана імперіалістами, вимагають у деяких випадках застосування екстрених засобів, які не передбачені діючим законодавством

або які суперечать йому. Відповідно, 3-їзд закликав усіх громадян, органи і посадових осіб до суворого дотримання законів, постанов, розпоряджень. Таким чином революційна законність визначала правопорядок у країні.

В екстрених випадках недотримання закону має супроводжуватися «точным формальным установлением соответствующего советского учреждения или должностного лица наличности условий, требующих выхода из пределов закона; немедленным сообщением соответствующего заявления в письменной форме в Совет Народных Комиссаров, с копией для местных и заинтересованных властей» [10].

Суттєво далі просунулася влада в Декреті від 30 листопада 1918 р. «О Народном Суде РСФСР», зазначивши у ст. 22, що при розгляді справ Народний Суд застосовує декрети Робітничо-Селянського Уряду, а за його відсутності — соціалістичну правосвідомість. Але посилення у вироках на рішення та закони повалених урядів забороняються [11]. Таким чином, на кінець 1918 р. радянська влада повністю відмовилася від дореволюційного права, посиляючись на революційну правосвідомість. Така ж ситуація була і в Україні. Зі збільшенням чисельності нормативно-правових актів роль правосвідомості як джерела права змінювалася і знижувалася.

Проблеми сутності, співвідношення і первинності революційної свідомості, революційної законності і совісті, революційної доцільності та революційної законності були предметом широкої дискусії науковців та політичних діячів, серед яких: П. Стучка, Д. Курський, М. Криленко, Є. Пашуканіс та ін. Ці ж питання порушувалися і в програмних партійних документах. Тривалий час панувала думка, згідно з якою законів необхідно дотримуватися, але при їх створенні (в процесі правотворчості) керуватися революційною правосвідомістю та класовим підходом. У ролі закону розглядали всі акти, що приймалися різними органами влади, різного змісту і форми. Не існувало чіткої різниці між законом та підзаконним нормативно-правовим актом. Відбувалося формування тоталітарного режиму.

Лише з прийняттям у 1937 р. Конституції УРСР, підвищенням ролі прокуратури, революційна правосвідомість як джерело права стала розглядатися в історичному аспекті, а Конституція і закони визнавалися основним джерелом права, було обмежене коло правотворчих органів і правових актів (їх форм і видів). З часом у суспільній свідомості закріпилася думка про те, що лише в умовах законності виникає можливість обмеження сваволі влади, уникнення анархії та безладу, прогресивний економічний розвиток держави і добробуту окремих громадян, а протиставлення законності і доцільності підриває правопорядок загалом. Рівень законності в суспільстві та його усвідомлення широкими верствами населення характеризує їх ставлення до права в цілому.

Слушним у цьому випадку є вислів В. Ключевського про те, що не знаючи історії ми мусимо визнати себе випадковостями, які не знають як і чому прийшли у цей світ, як і для чого ми живемо, до чого маємо прагнути [12]. Відповідно, сучасні державотворчі процеси підтверджують необхідність звернення до минулого і врахування історичного досвіду, а саме: вивчення реформ 20-х років, спрямованих на зміцнення законності у напрямі теоретичного усвідомлення та практичного аналізу проблем забезпечення режиму законності і правопорядку. Завдання зміцнення законності в діяльності органів державної влади органічно пов'язані з розбудовою громадянського суспільства, забезпечення прав і свобод людини і громадянина.

На нашу думку, революційна свідомість може бути джерелом права лише в умовах переходу від одного суспільного ладу до іншого, в протилежному випадку революційна доцільність протиставляється режиму законності, адже в умовах загострення суспільно-політичної кризи, зміни політичної еліти, абсолютизації революційної свідомості і революційної доцільності, застосування подвійних стандартів, фрагментарне ситуативне використання закону може

привести до розхитування режиму законності і правопорядку, поглиблення суспільної кризи. Виникає загроза встановлення тоталітарного державного режиму.

Список використаних джерел

1. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс) / О. Ф. Скакун. — Х. : Еспада, 2006. — 776 с.
2. Крижанівський А. Ф. Правовий порядок в Україні: витоки, концептуальні засади, інфраструктура : монографія / А. Ф. Крижанівський. — О. : Фенікс, 2009.
3. Каганович Л. М. Двенадцать лет строительства Советского государства и борьба с оппортунизмом / Л. М. Каганович // Советское государство и революция права. — 1930. — № 1.
4. Декрет о суде № 1, 22 ноября (5 декабря) 1917 г. Выверено по изданию: Декреты Советской власти. — М. : Гос. изд-во полит. литературы, 1957. — Т. I [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.hist.msu.ru/ER/Text/DEKRET/o_sude1.htm.
5. Декрет о суде № 2, 15 февраля 1918 г. Выверено по изданию: Декреты Советской власти. — М. : Гос. изд-во полит. литературы, 1957. — Т. I [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1119195>.
6. Конрадова Н. А. Культурология. XX век. Энциклопедия. 1998 / Н. А. Конрадова. — СПб., 1998.
7. Колтунов О. А. Революционная законность и особенности ее обеспечения в деятельности российской милиции в первые годы советской власти, 1917–1925 гг.: Историко-правовое исследование : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / О. А. Колтунов. — Ростов н/Д., 2003.
8. Уголовный кодекс РСФСР [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.constitutions.ru/archives/5341>.
9. Гражданский процессуальный кодекс РСФСР [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.lawrussia.ru/texts/legal_861/doc861a657x257.htm
10. Постановление IV Всероссийского Чрезвычайного съезда Советов «О революционной законности» опубликовано в № 267 «Известий Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета Советов» от 6 декабря 1918 г. : Декрет ВЦИК от 30 ноября 1918 г. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.constitution.garant.ru/history/act1600-1918/>.
11. О Народном Суде Российской Социалистической Федеративной Советской Республики (Положение) : Декрет ВЦИК от 30 ноября 1918 г. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.bestpravo.ru/sssrf/eh-gosudarstvo/g4k.htm>.
12. Ключевский В. Афоризмы. Исторические портреты и этюды. Дневники / В. Ключевский. — М. : Мысль, 1993.

Пархоменко Н. М. Революційна правосвідомість і правопорядок в умовах сучасних перетворень

У результаті проведеного дослідження визначено, що лише реалізація правового закону та конституції, де визнається принцип верховенства права, в підсумку веде до встановлення правопорядку. Але, як свідчить історія та практика державотворення, так було не завжди. Після Жовтневої революції під революційною законністю розумівся єдино правильний правовий режим або форма правопорядку. Однак на практиці це не означало верховенство закону, оскільки існувала можливість судової правотворчості, заснованої на принципах політичної доцільності та революційної необхідності. Подальший розвиток державотворення засвідчив, що революційна свідомість може бути джерелом права лише в умовах переходу від одного суспільного ладу до іншого, в протилежному випадку революційна доцільність протиставляється режиму законності, адже в умовах загострення суспільно-політичної кризи, зміни політичної еліти, абсолютизації революційної свідомості і революційної доцільності, застосування подвійних стандартів, фрагментарне, ситуативне використання закону може привести до розхитування режиму законності і правопорядку, поглиблення суспільної кризи. Виникає загроза встановлення тоталітарного державного режиму.

Ключові слова: свідомість, революційна свідомість, правосвідомість, законність, джерело права, правопорядок, доцільність.

Пархоменко Н. Н. Революционное правосознание и правопорядок в условиях современных преобразований

В результате проведенного исследования определено, что только реализация правового закона и конституции, где признается принцип верховенства права, в итоге ведет к установлению правопорядка. Но, как свидетельствует практика, так было не всегда. После Октябрьской революции в качестве революционной законности понимался единственно верный правовой режим или форма правопорядка.

ка. На практике это не означало верховенство закона, поскольку существовала возможность судебного правотворчества, основанного на принципах политической целесообразности и революционной необходимости. Дальнейшее развитие государственности засвидетельствовало, что революционное сознание может быть источником права только в условиях перехода от одного общественного строя к другому, в противоположном случае революционная целесообразность противопоставляется режиму законности, поскольку в условиях обострения общественно-политического кризиса, смены политических элит, абсолютизации революционного сознания и революционной целесообразности, применение двойных стандартов, фрагментарное, ситуативное использование закона может привести к расшатыванию режима законности и правопорядка, углубления общественного кризиса. Возникает угроза установления тоталитарного режима.

Ключевые слова: сознание, революционное сознание, правосознание, законность, источник права, правопорядок, целесообразность.

Parkhomenko N. The revolutionary consciousness of rule of law in modern transformation

As a result study determined that only the Implementation of the law and of the Constitution, which recognizes the principle of the rule of law, eventually leading to the establishment of the rule of law. But, as the practice shows, this was not always the case in the wake of the October revolution. as a revolutionary legitimacy when the only true legal regime or form of the rule of law. in practice, this does not mean the rule of law, since there was a possibility of judicial law-making, based on the principles of political expediency and the need for further development of revolutionary statehood testified, Thuthe revolutionary consciousness can be a source of law only in the context of the transition from one social system to another, in the opposite case of revolutionary usefulness contrasted with the regime legitimacy, because in a worsening political crisis, political elites, the absolution of the revolutionary consciousness and revolutionary expediency, the application of double standards, the fragmentary, the situational use of the law can lead to loosening of the rule of law and the rule of law, deepening public crisis. There is a threat to the totalitarian regime.

Key words: consciousness, the revolutionary consciousness, sense of Justice, rule of law, the source of law, the rule of expediency.

УДК 340.1

*Світлана Василівна Бобровник,
професор кафедри теорії права та держави
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
доктор юридичних наук, професор*

ЛЮДСЬКИЙ ВИМІР В АСПЕКТІ ДОСЛІДЖЕННЯ КОМПРОМІСУ І КОНФЛІКТУ В ПРАВІ

У сучасній науці існує потреба у формуванні наукового підходу, який зміг би більш органічно інтегрувати феномен людини та формально-логічний підхід, які реалізуються у межах правового упорядкування та впливу. Така інтеграція зумовлена необхідністю забезпечення гуманізації права, яке, незважаючи на свою цінність, у більшості випадків не реалізується належним чином у правозастосуванні, зокрема суддів, прокурорів та інших представників правоохоронних органів.

Мету цієї публікації обумовлює: